

ELMALI'LI TEFSİRİ'NDE İNSAN ve DAVRANIŞI

İbrahim GÜRSES*

ÖZET

Bu makalede Elmalı'lı Tefsiri'ndeki bazı psikoloji konuları açıklanmaya çalışılmıştır. M. Hamdi Yazır'ın tefsirinde değindiği konular incelenmiştir. Önce yazarın hayatı ve metodu kısaca anlatılmış, daha sonra psikolojinin kavramları incelenmiştir. Bu kavramlar şunlardır: Duyum, algı, bilinç, hafıza ve motivasyon. Elmalı'lı Hamdi Yazır'ın bu konuları nasıl ele aldığı günümüz psikoloji bilimi açısından ortaya konmaya çalışılmıştır.

SUMMARY

Human and Behavior in the Elmalılı's Qoranic Commentary

This article aims to explain some psychological elements in the Interpretation of Elmalı'lı. At the beginning, we present a short information about author's life and his method. The elements which this interpretation includes consist of sensation, perception, consciousness, memory, motivation etc. How Elmalı'lı studied these subjects was investigated by the terms of modern psychology.

HAYATI

Muhammed Hamdi Yazır (Elmalı'lı), ilmiyyeden Numan Efendi'nin oğlu olup 1878 senesinde Elmalı'nın Gökhisar Nahiyesi'nin Yazır Köyü'nde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Elmalı'da yaptıktan sonra 1892 de İstanbul'a geldi. Burada ünlü müderrislerden, özellikle de Kayserili Mahmut Hamdi Efendi'den dersler aldı. Bayezit Camii dersiâmi oldu. Kendi gayretleriyle Fransızca da öğrenen Elmalı'lı II.Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan Meclis-i Mebusan'a Antalya milletvekili olarak girdi. Darü'l-Hikmetil-

İslamiye azalığına ve sonrasında aynı kurumun reisliğine tayin edildi. Damat Ferit Paşa'nın 1. ve 2. Kabinelerinde Evkaf Nazırlığını üstlendi. Prenş Abbas Halim Paşa'nın teşvikiyle büyük çaplı bir Hukuk Kamusu hazırlamaya koyuldu. TBMM nce kararlaştırılan ve Diyanet İşleri Başkanlığınca kendisine teklif edilen Kur'ân Tefsiri'ni (HakDini Kur'ân Dili) kaleme aldı.¹ Kendi ifadesiyle ne öğrenmişse bu vatanda öğrendi. Hiç yurt dışında tahsil görmedi. Oniki sene gece gündüz çalışarak 08 Ağustos 1938'de bu tefsiri tamamlamıştır.² 27 Mayıs 1942 yılında ise vefat etmiştir.³

Elmalı'nın Metodu

Bilim neden-sonuç ilişkilerinin saptanmasıyla meydana gelir. Her olayın önce gelen bir takım ön koşullarının bir sonucu olarak meydana gelmesine determinizm denir.⁴ Çoğu düşünürü göre de bütün olup bitenler nedenselliğin zorunlu düzeni içindedirler.⁵ Nedenselliğin peşini bırakmaz bir takipçisi olan Elmalı'lı, onu bütün bilimlerin olmazsa olmaz bir ilkesi olarak görür. "İliyet ilişkisini tasdik ettirmeden bize en cüz'î bir hakikatı bildirebilen hiçbir bilim yoktur" der. Bütün bilimlerin amacının nedensellik ilişkisini tespit ve tasdik etmek olduğunu düşünür.⁶

Davranış bilimlerinde sebep-sonuç ilişkisinin tespit edilmesi fizik bilimlerde olduğu gibi net ve kesin sonuçlar vermez. Fakat bugün insan davranışlarını daha iyi anlayacak ve daha iyi yorumlayacak seviyeye gelinmiştir. Psikolojinin amacı yeni ve yararlı bilgiyi, doğrulanabilir veri biçiminde sunmaktır. Bu işlemler esnasında deney yöntemi, survey yöntemi, test yöntemi, gözlem yöntemi vd. kullanılır.⁷ Ancak diğer bilimlerden farklı olarak psikolojide gözlem metodunun iki ayrı şekli vardır: Dışgözlem ve içgözlem.

Elmalı'lı, metod olarak içgözlem (introspection) tecrübelerine önem verir. Çünkü insan ne yaptığını bilmeyecek bir bedenden ibaret değil, kendince şuuru olan, kendi kendini vicdanında duyan bir yapıya sahiptir. Kendinde olup biten, yani ruhuna; şuuruna ilişmiş bulunan her şeyi duyar.⁸ Elmalı'lı içgözlem metodunu kullanırken spekülasyona kaçmaz. O, iç yaşantı-

* Dr.;U.Ü. İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı

¹ Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yay., İst.1986, c.1, s.409-410; *Meydan Larousse*, Meydan Yay., İst.1987, c.5, s.573

² Yazır, Elmalı'lı M.Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul ts. c.1, s.17-c.9, s.6433

³ Kara, a.g.e., c.1, s.410

⁴ Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılap Yay., İst.1984, s.12

⁵ Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 6.Baskı, İst.1982, s.136

⁶ Yazır, M.Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, c.1, s.19

⁷ Atkinson, Rita L., Atkinson, Richard C., Hilgard, Ernest R., *Psikolojiye Giriş*, Sosyal Yay., İst.1995, c.1, s.20-25;

⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, c.8, s.5479

ların çok iyi bir gözlemcisidir. Hatta O, bütün insanları kendi iç alemlerini gözlemlemeye davet eder ve O'nun anlayışına göre, zaten afâkî (nesnel) dünya, enfûsî (öznel) âlem ile bilinir ve doğru karar ikisinin uyumundan verilir. Binaenaleyh, ruhsal dünya anlaşılıp ayrıştırılmadıkça nesnenin varlığı hakkındaki bilgi sağlıklı olmaz.⁹ Bunun yanında Elmalı'lı düşüncesini daha da ileri götürerek Kur'ân ilimleriyle uğraşanları psikolojiyle de yakînen ilgilennmeye davet eder. "İnsanın Kur'ân'ın ayetlerini anlayabilmesi için sadece bir âlim olması yetmez, fakihünnefs ya da marifetünnefs (psikoloji) sahibi olmak gerekir"¹⁰ der. Şimdi biz, günümüz psikologlarının yöneldikleri takdirde pek çok malzeme bulabileceklerini umduğumuz bir müfessir ile karşı karşıya olduğumuzu duraksamadan söyleyebiliriz.

Kişi Çevresini Nasıl Tanır?: Duyum ve Algı

Yaşadığı dönemde gözün fizyolojik yapısı araştırılmış olmasına rağmen Elmalı'lı bundan bahsetmez. Mübarek ve acıib olarak değerlendirdiği görme işinin mahiyetini bilginlerin ve filozofların izah etmekten aciz olduğunu ileri sürer. O, bunu söyler ancak nasıl gördüğümüz hususunda düşünmekten de geri durmaz ve şöyle der: "Diyelim ki gözümle karşımda bir minare görüyorum. Ne gözüm minareye kadar gitmiş ne de minare gelip gözüme girmiştir. Bunun yanında benim gördüğüm yalnız o minareden ak-seden ışığın oluşturduğu küçük minare resminden ibaret de değildir. Ben gözümdeki minare resmini değil, minarenin kendini görüyorum. Burada görme sebebi olan ışık gözüme geldiği zaman görme dediğim hadise gerçekleşiyor"¹¹.

Zihni hayatımızın en alt ögesini oluşturan duyumların felsefeyi ve ilmi ruh erbabını yoran, hayretler içerisinde bırakan konular olduğunu söyleyen Elmalı'lı, bedenimizde dış hareketlerin izlenimlerinden etkilenen ve onları alan organların "dış duyular, sınırlar ve beyin" olduğunu ifade eder¹². O duyumların bilgiye açılan kapılar olduğunu ve bunların canlı varlığın hem içten hem de dıştan gelen etkileri olarak çevreye açılan pencereler olduğunu kabul eder¹³. Ancak O, algılamanın bir bilme etkinliği olarak bazen yanılabileceğini ve yanlış idraklerde bulunabileceğini söyler. Vapurda giderken sahili hareket ediyormuş gibi görmeyi, algı yanılmalarına örnek gösterir¹⁴.

Elmalı'lı M.Hamdi Yazır'ın Tefsir'inde duyum ve algılama ile ilgili yaptığı değerlendirmeler-naif bir psikolojinin ürünü olsa da-çağdaş teorilere

⁹ a.g.e.,c.3,s.1994

¹⁰ a.g.e.,c.3,s.1994

¹¹ a.g.e.,c.3, s.2016

¹² a.g.e., c.1, s.211

¹³ a.g.e., c.1, s.226

¹⁴ a.g.e., c.1, s.444

aykırılık arzuetmez. Ancak O, algılamanın parçadan bütüne doğru olduğunu ifade ederek günümüz teorilerinden ayrılır¹⁵. Algılama süreçleri üzerinde kendince psikolojik tahliller yapmayı sürdüren Elmalı'lı, seçici dikkat konusuna gelince görmenin dikkatle teveccüh edip bakmakla alakalı olduğunu söyler. "Görmenin açıklığı dikkatle alakalıdır¹⁶". Ancak dikkati etkileyen süreçlerden, hareket, tekrar, farklılık, şiddet ve büyüklük gibi objenin dikkat çekici özelliklerinden bahsetmez.

Bilinç (Şuur)

Bilinç (şuur), insanın çevresini ve kendisini anlamasını sağlayan zihni süreçlerin toplamıdır. İnsanın düşüncesi, duygusu, iradesi, karakteri, heyecanı, zihni, kanısı, sezgisi vb. bütün zihni süreçlerin toplamıdır. İçten, dıştan gelen uyarıları alan ve insanı fazla uyarıdan koruyan bilinç, ruhsal dünyanın en üst bölümüdür¹⁷ şeklinde tarif edilmiştir. Elmalı'lı da günümüzde yapılan tariflerden pek az farklı olarak şuur şöyle tanımlar: Şuur, açık duygu ile hissetmektir. Yani şu anda his halinde olan ve henüz hafızaya ve akla tamamen geçmemiş olan zahir bir ilimdir ki unutkanlığın zıddıdır. İdrakin ilk mertebesi yani bir şeyin kuvve aklıyyeye ilk ulaşma aşaması ve ilk tecellisidir. Zira ilim nefsin manaya vusûlüdür. Ve bu vusûlün bir takım aşamaları vardır ki şuur bunların birincisi yani nefsin manaya ilk ulaşma aşamasıdır. O mananın tamamına nefsin vukufu hasıl olunca tasavvur, bu mana şuurun zehabından sonra tekrar geri dönebilecek biçimde ruhta baki kalmış ise hıfz, bunu istemeye hatırlama, tekrar ederse buna da zikir diye isim verilir¹⁸.

Tam şuursuzluk baygınlık ve ölüm hallerinde vardır. Bu nedenle Elmalı'lı normal bir insanın şuursuz hayatını kabul etmemektedir. Bunun yanında öğrenme ve belleme konusunda şuursuz olmayan ancak şuur dışı denilen hallere dikkat çekmektedir. O'na göre şuur istikrarlı değildir. Hıfz ise istikrarlıdır. Bundan anlarız ki, lâ şuurî (bilinçsiz) denilmese bile şuur dışı olan işler ve hadiseler vardır¹⁹.

Şuur hayatı ile beyin arasında bir irtibat bulunması normaldir. Ancak materyalist psikoloji şuur, tamamen insan beyninin bir özelliği olarak değerlendirmektedir²⁰. İşte tam bu noktada Elmalı'lının karşı çıkışı başlar. O'na göre şuur, bir kalb ve ruh olayıdır. İkilik içinde bir izafet (bağıntı) gibi

¹⁵ a.g.e., c.7, s.5174

¹⁶ a.g.e., c.4, s.2868

¹⁷ Bkz. Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, s.33; Cansever Gökçe, *İçimdeki Ben*, Beha Basım, İst.1985, s.96

¹⁸ Yazır,a.g.e., c.1, s. 224

¹⁹ a.e. c. 1, s. 224.

²⁰ Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, s.33

tecelli eden şuur hadisesini hareket, haz alma ve maddi izlenim hadiselerinden ayırt edemeyenler, ruha ve kalbin sırrına aşına olamazlar da kalb ve ruh diyecekleri yerde, beyin der dururlar. Göz ile fotoğrafı, gramafon ile kulağı aynı zannederler. Beyin bir kütüphane olsun, onu okuyan kim?²¹

Hafıza

Elmalı'nın açıkladığı konulardan bir tanesi de hafıza konusudur. O'nun anlayışına göre şuur akımları önce birer nokta gibi ve nefste az çok kalır ve bu kalmasına da hıfz denir. Hıfz bir zihin kuvvetidir ve bir mazi kıymetini ifade eder. Hafızadaki işin ikinci kez bilincine varmaya anma, hatırlama ve düşünme denir. Ve şuurun devamı ve süreklilik kuvvetleri de bu sayede meydana gelir²².

Hatta Elmalı'lı M.Hamdi Yazır hafıza konusunu incelerken psikolojinin ve İslâm Kelâm'ının bazı tartışma konularına da açıklık getirmektedir. Psikolojinin tartışma konularından biri de "unutma"dır. "Bazı psikologlar unutmayı geriye ket vurma ile açıklarken bazı psikologlar ise hiç unutmadığımızı savunurlar²³". Elmalı'lıya göre insan edindiklerini hiç unutmamaktadır. Unutma dediğimiz şey öğrenilenin şuur seviyesine çıkarılamamasından ibarettir. O, hafıza konusunda bunları söylerken İslâm Kelâm'ının tartışma konusu olan "amel defterinin mahiyeti" problemlerine de açıklık getirir ve bu konuyu psikolojinin kavramlarıyla açıklar. O'nun anlayışına göre amel defteri denilen şey kişinin kendi hafızasıdır. Amel defterinin asıl günlüğü insanın hergün kendi hafızasında, kendi boynunda asılıdır²⁴.

Davranışın Kaynakları

İnsan davranışlarının hem harici hem de deruni (içsel) âlemden gelen sebepleri vardır. Çünkü "insan hayatı dahil ile haricinin bir muamelesidir²⁵". Dış tesirler ferdi davranışa sevkeden unsurlar olmakla beraber insan çoğu zaman hızını içinden alır. İster iç etmenlerle ister dış etmenlerle olsun organizmayı harekete geçiren mekanizmaya motivasyon denir²⁶.

Elmalı'lı insan davranışlarına kaynaklık eden temel etmenleri dile getirirken daha çok iç vetireler üzerinde durur. Fakat bu, harici uyarıları kabul etmiyor anlamına gelmez. "Teneffüsten tutunuzda en incelerine varın-

²¹ Yazır, a.g.e.,c.1, s.227

²² a.g.e., c.1, s.224

²³ Bkz. Baymur, *Genel Psikoloji*, s.178

²⁴ Yazır,a.g.e.,c.8, s.5327

²⁵ a.g.e., c.1, s.98

²⁶ Munn, Norman N., *Psikoloji İnsan İntibakının Esasları*, (Çev: Nahid Tendar). M.E.B.,Yay., 3.Baskı, İst.1965,c.2,s.1; Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı Psikolojinin Temel Kavramları*, Remzi Kitabevi, İst.1992,s.229

caya kadar sebepler ve hayat lezzetlerinin bir çoğu insana haricinden gelir²⁷” diyerek iç ve dış etmenlerin bir arada davranışları etkilediğini dile getirir.

İnsan tabiatının aslında iyi olduğunu her fırsatta ifade eden Elmalı’lı, bunu, fitrata uygunluk ve ilme uygunluk kavramlarıyla açıklar. Fakat insanın daha aşağı seviyedeki güdülerini asla gözardı etmez ve yine Kur’ân’dan aldığı bir kavram ile, “heva” kelimesi ile motivasyon mekanizmasını açıklamaya koyulur. O’nun anlayışına göre heva iki kısımdır: İlme uygun olan heva ve ilme uygun olmayan heva. İşte bu ikisi bireyi “iyi” veya “kötü” olana sevk etmektedir²⁸.

Hiç şüphesiz, korku, sevgi, nefret vs. gibi duygular da birer güdüdür ve bütün bunlar motiv meydana getiren psikolojik unsurlar olarak karşımıza çıkar²⁹. Elmalı’lı da duyguların bir motivasyon meydana getirdiğini bilir ve bunların başına sevgiyi yerleştirir ve şöyle der: Sevgi, nefsin idrak ettiği bir şeye öyle bir meylidir ki ona yakınlık için lazım gelen sebeplere ve vesilelere meyler. O’na göre davranışların teessürî (effectiv) muhtevası sadece sevgi değildir. Korku ve diğer duygular da bir motivasyon seviyesi meydana getirerek davranışta hazır bulunmaktadır³⁰.

Elmalı’lı, bir gruba bağlanma, kendini bir grubun parçası hissetme ihtiyacından kaynaklanan toplumsal güdülerden de bahseder ve bunu “kardeşlik hissi” deyimiyle ifade eder. O’na göre ictimai ruh önce fertte yerleşir. Kardeşlik hissi ne zaman ferdin vicdanına girer ve onu kibirden darlıktan, bencilikten çıkararak genişletirse, o vicdan sahası oranında cemaate namzet olur³¹.

Elmalı’lıya göre “Melek” ve “Şeytan” insanın içgüdü mekanizmasındaki en önemli saiklerdir. Bu iki varlık insana çok yakın, insanın içinde olup bitenleri gözleyip dinleyebilen ama insandan ayrı ontik varlıklardır. İnsana, iyi ve kötü şeyleri üflemetedirler. Birey, bu iki varlığın ya ilhamlarına ya da vesveselerine uyup davranışa geçmektedir³². Melek ve Şeytan’ın gücü insanın psikolojik, fizyolojik ve sosyal nitelikteki iç eğilimlerinin ve dıştan duyularla aldığı izlenimlerin bütünü üzerinde tesir etmektedir. Kişinin bu iki varlığın telkinlerine uyma veya uymama tepkileri esnasında davranışın zihinsel (cognitive) ve duygusal (effective) yönleri iç içe hazır bulunmaktadır.

27 Yazır, a.g.e., c.1, s.98

28 a.g.e., c.6, s.3820

29 Bkz. Munn, a.g.e., c.2, s.104; Krech, Davud, Crucehfield, Richard, S., *Sosyal Psikoloji*, Çev: Erol Güngör, Ötüken Neşriyat, İst.1980, s.47

30 Yazır, a.g.e., c.2, s.932, 1076

31 a.g.e., c.1, s.110

32 a.g.e., c.7., s.5167

SONUÇ

Elmalı'lı M.Hamdi Yazır, psikoloji eğitimi almamıştır. Fakat yaşadığı dönemin bilim dallarını, psikoloji alanında çıkan yayınları takip etmiş ve özellikle Fransızca yayınlanan psikoloji dergilerini ve kitaplarını incelemiştir³³.

İnsana verdiği değer, "kalb"e koyduğu özgürlük ve sorumluluk, sevgiye verdiği kıymet, insan tabiatının aslında iyi olduğunu savunan anlayış, insanı anlamada tümcü (halistic) yaklaşımı, uyguladığı içgözlem metodu ile O, bir psikolog gibi karşımıza çıkmaktadır. Eğer kavram farkları iyi tespit edilirse günümüz psikoloji bilimi *Hak Dini Kur'ân Dili*'nde kendisine pek çok malzeme bulabilecektir. Bunun yanında Kur'ân ilimleri ile uğraşanların özellikle de tefsircilerin mutlaka psikoloji okumaları gerektiği, insanı anlamadan İslâmı anlamının zor olduğuna dair inancı ve sosyal bilimlere verdiği değer bakımından günümüz müfessirlerine de yol göstermektedir. Yazdığı tefsiri orijinal kılan sebeplerden biri de budur.

³³ a.g.e., c. 4, s. 2246.